

НАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА У ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ МІСТА

SCIENTIFIC BASIS FOR THE SYSTEM OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK TOWARDS PREVENTION OF SOCIAL ORPHANHOOD IN URBAN TERRITORIAL COMMUNITY

У дослідженні представлено теоретико-методологічні засади розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста. На основі системного підходу (аналізу основних понять та положень загальної теорії систем), обґрунтовано процес соціально-педагогічної превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста як систему.

Встановлено, що система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста відноситься до відкритих, складних, матеріальних живих, органічних детермінованих і цілеспрямованих соціальних систем, що являють собою певну цілісність, яка складається з сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних елементів (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, форми, методи, технології, засоби, ресурси, умови, результат тощо) та виникаючих між ними функціональних зв'язків, підпорядкованих конкретній меті.

У дослідженні зазначено, що за своєю структурою система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста охоплює декілька рівнів функціональних зв'язків, що виникають між складовими компонентами системи: вертикальні (ієрархізовані) зв'язки і горизонтальні. Вертикальні (ієрархізовані) зв'язки можна відстежити на: макро-рівні – рівень держави (державна соціальна політика захисту сімей, дітей, молоді); мезо-рівні – регіональний рівень (рівень місцевої влади, об'єднаних територіальних громад, громад міст тощо (регіональна політика соціального захисту сімей, дітей, молоді); мікрорівні – рівень окремих сімей, соціальних мікрогруп, сусідських громад, особистостей (активізація їх ресурсів для допомоги і само-допомоги). Горизонтальні зв'язки – утворюються між складовими компонентами системи у площині певного рівня та відображають функціональні відносини і зв'язки між ними.

Визначено загальну концепцію дослідження, яка стала методологічним прийомом і основою для обґрунтування авторської системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.

Ключові слова: система, системний підхід, система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.

The theoretical and methodological basis of development of the system of social and pedagogical work towards prevention of orphanhood in urban territorial community is presented in this research. With the help of systematic approach the process of social and pedagogical prevention of social orphanhood in urban territorial community is justified as a system. It is determined, that the system of social and pedagogical prevention of social orphanhood in urban territorial community relates to public, complex, material living, organic deterministic and purposeful systems, which is a certain integrity, composed of the set of functionally and naturally different complex elements (subsystems: subjects, objects, purpose, tasks, content, forms, methods, technologies, means, resources, conditions, results etc.) and functional links, which are subjected to the certain aim.

Research reveals that the structure of the system of social and pedagogical work towards prevention of orphanhood in urban territorial community contains several levels of functional links, which occur between system components: vertical (hierarchical) links and horizontal. Vertical (hierarchical) links can be tracked down: on macro-level – state level (state social policy of protection of families, children, youth); meso-level – regional level (level of local power, joint territorial communities, urban communities, etc., regional policy of protection of families, children, youth); micro-level – level of separate families, social micro-groups, neighbor communities, personalities (activation of their recourses for help and self-help). Horizontal links – they occur between system components in the plane of certain level and reflect functional relations, links between components.

The general conception of research, which has become the methodological way and basis for justification of the author's system of social and pedagogical work towards prevention of social orphanhood in urban territorial community, is determined.

Key words: system, system approach, the system of work towards prevention of social orphanhood in urban territorial community.

УДК 37.013.42:352
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-2-28>

Кальченко Л.В.,
канд. пед. наук, доцент,
докторант кафедри
соціальної педагогіки
Луганського національного
університету імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри спеціальної освіти
і соціальної роботи
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах реформ децентралізації влади та деінституціалізації системи інституційного догляду і виховання дітей, проблема превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста є вкрай актуальною і болючою для нашого суспільства, адже в Україні ще не сформовано ефективну модель надання соціальних послуг сім'ям

із дітьми у територіальних громадах. Достатньо низьким все ще залишається рівень охоплення сімей соціальними послугами, що пояснюється недостатністю фахівців із соціальної роботи, які надають соціальні послуги сім'ям, в тому числі превентивні, реалізація яких дає змогу зменшити наслідки соціального та сімейного неблагополуччя.

Варто зауважити, що комплексний характер проблеми превенції соціального сирітства формує необхідність використання системного підходу для її розв'язання, адже реалізація системного підходу передбачає вивчення об'єкта з точки зору його внутрішніх і зовнішніх системних властивостей і зв'язків. Системна парадигма передбачає реалізацію послідовності функцій проектування, що лежать в основі методу дослідження м'яких систем, у тому числі й системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста.

Проектування систем не зводиться до формування деякого переліку дій та їх подальшого виконання, що забезпечує кожен раз один і той же результат. Соціально проектування передбачає створення і використання на основі критичного підходу прецедентів вдалих рішень, що є вкрай важливим для ефективного розв'язання досліджуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Звертаючи увагу на сучасні наукові розвідки, варто відмітити, що серед українських науковців і практиків, які вивчали питання профілактики соціального сирітства та розкривають теоретичні й практичні аспекти діяльності державних і громадських інститутів щодо оптимізації процесу деінституціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, питання державного регулювання процесу профілактики соціального сирітства та взаємодії суб'єктів територіальної громади, пропонують інноваційні технології соціальної та соціально-педагогічної роботи з вразливими сім'ями й дітьми, можна назвати Т. Алексеєнко, О. Безпалько, І. Зверєву, З. Кияницю, В. Кузьмінського, О. Лебединську, О. Лісовця, І. Лопатченко, Ж. Петрочко, О. Терновець, І. Трубавіну, Л. Яшук та інших. Серед зарубіжних учених, які досліджують питання технологій організації взаємодії у соціальній сфері в контексті подолання проблеми соціального сирітства, участі громадськості у даному процесі є: Г. Блумер, Х. Вельцель, Р. Інґлґарт, І. Осипова, Л. Осъмук, Т. Протасова, О. Редькіна, Д. Роджерс, Г. Сємья, В. Стеніка, В. Шмідт, Т. Шульга.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій показав, що поза увагою наукових розвідок сучасних дослідників все ще залишається питання системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста з позицій соціально-педагогічної теорії та практики.

Мета статті. Процес наукового обґрунтування та проектування системи соціально-педагогічної роботи щодо превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста є основним завданням наукового пошуку в межах дослідження, який

вимагає виокремити ключові положення загальної теорії систем, системології, за допомогою яких стане можливим найбільш змістовно і точно описати соціально-педагогічну роботу з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста як систему. По-друге, на підставі отриманих матеріалів та теоретичних узагальнень, визначити загальну концепцію нашого дослідження проблеми соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста для подальшої розробки й змістовної характеристики системи соціально-педагогічної превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста та її апробації.

Виклад основного матеріалу. Одним із пріоритетних теоретичних підходів дослідження будь-якого явища або процесу, в тому числі й процесу превенції соціального сирітства в умовах міської територіальної громади, є системний підхід, який виступає універсальним методологічним інструментом сучасного загальнонаукового пізнання.

Думка про системність, загальна теорія систем, системний підхід, системна «ідеологія» надійно зайняли своє місце в сучасній науковій теорії пізнання. *Загальна теорія систем* – «це область наукового знання про навколишній світ як сукупність систем різної складності й різного рівня, які взаємодіють між собою... Вона вивчає закономірності функціонування, взаємодії і розвитку великих систем та виступає загальнотеоретичним підходом, заснованим на методах діалектики, використанні знань філософії, прикладної математики, теорій пізнання й інших наукових дисциплін» [1, с. 12]; це міждисциплінарна галузь наукових досліджень, до завдань якої належать: 1) розробка узагальнених моделей систем; 2) побудова логіко-методологічного апарату опису функціонування й поведінки системних об'єктів [2].

Усвідомлюючи завдання теорії систем, необхідно зазначити, що до поч. ХХ століття у науковій спільноті не було чіткого уявлення про систему, адже не стояло питання про відмінність системи від того, що не є системою, а також визначення чітких меж системи. Співтовариство наукового світу поділилося на дві групи, одна з яких намагається осмислити поняття системи з точки зору філософії, інша ж – покладає в основу практичне використання системної методології і намагається виробити поняття системи із загальнонаукової точки зору, що широко представлена в зарубіжному системному русі (Дж. Клір, В. Росс Ешбі, Н. Вінер, С. Бір, інші).

Враховуючи це, автор коротко зупинився на еволюційних процесах системної теорії та торкнувся історії розвитку загальної теорії систем і наукового дискурсу щодо визначення сутності системи, що допоможе у розумінні, подальшому обґрунтуванні і моделюванні системи соціально-

педагогічної роботи з превенції соціального сирітства на рівні територіальної громади міста.

Перше розгорнуте обґрунтування загальної теорії систем було представлено О. Богдановим (російським лікарем, філософом, економістом, справжнє прізвище якого – Малиновський) у роботі «Тектологія: Загальнонаукова організаційна наука», що була опублікована між 1912 – 1917 рр. у Росії, а у 1928 році була перекладена і вийшла в Німеччині.

У своїй роботі О. Богданов зробив першу спробу сформулювати найбільш загальні закони організації і представив тектологію (від грец. «тектон» – будівельник; «тектологія» – учіння про будівництво) як конструктивну науку, що поєднує елементи у функціональні одиниці на основі загальних законів організації, вивчає феномени холізму, емерджентності та системного розвитку. Вчений вперше запропонував вивчати кожну систему (від систем мікросвіту – до біологічних і соціальних систем) як з точки зору відносин її частин, так і відносин її як цілого, з усіма зовнішніми системами – середовищем [3; 4].

Далі розвивав ідею системного пізнання дійсності і розробляв засадничі принципи загальної теорії систем австрійський біолог Людвіг фон Берталанфі, який у 30–40-х роках ХХ ст., використав для цього диференціальне числення. Основною ідеєю Загальної теорії систем Берталанфі є теорія відкритих систем і станів рухомої рівноваги, а також визнання ізоморфізму законів, які управляють функціонуванням системних об'єктів. Учений вперше запропонував будувати узагальнені моделі систем і переносити системні знання з однієї предметної галузі в іншу [3; 4; 5; 6; 7].

Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. Вільям Росс Ешбі (англійський психіатр, кібернетик, дослідник складних систем) вводить у науковий обіг загальної теорії систем поняття «самоорганізації» та «гомеостату» (самоорганізованої системи, 1948 р.), формулює принципи саморганізації динамічної системи, «закон необхідної різноманітності», згідно з яким для досягнення стійкого наміченого результату, різноманітність системи, яка управляє, повинна бути такою ж, як і різноманітність діяльності, якою управляють.

Уточнюючи «закон Ешбі», Р. Епеко і Н. Хауард дійшли висновку, що для мінімізації ймовірності свого руйнування відкрита система має бути достатньо різноманітною, щоб справитись з усіма потенційними змінами довкілля. Вони довели, що загалом внутрішня складність і різноманітність системи необхідні для того, щоб система могла вижити і справлятися із складністю та різноманітністю реального світу, і протистояти імпульсам, які виходять з нього [7; 8; 9].

Розкриваючи сутність системного підходу, маємо зазначити, що *системний підхід* – це

напрямок дослідження, вивчення світу, в основі якого лежить розгляд об'єктів як системи [10, с. 4], орієнтація на розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітності зв'язків у ньому і приведення їх до єдиної теоретичної картини [1, с. 14]; це напрям методології досліджень, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як моделі системи [5; 7; 10; 11; 12].

Розгорнуте визначення системного підходу полягає в тому, що це підхід, при якому будь-яка система (об'єкт) розглядається як сукупність взаємозв'язаних елементів (компонентів), що утворюють певну цілісність, яка має вихід (ціль), вхід (ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем, зворотний зв'язок. Його суть полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт у процесі його дослідження повинен розглядатися як велика і складна система і, одночасно, як елемент загальнішої системи. Таке розуміння системного підходу вимагає від дослідника обов'язкового вивчення і практичного використання наступних його аспектів [8; 13; 14; 15; 16]:

– *системно-елементного* або *системно-комплексного*, який полягає у виявленні елементів-складових конкретної системи. У всіх соціальних системах можна виявити речові компоненти (засоби виробництва і предмети споживання), процеси (економічні, соціальні, політичні, духовні, управлінські, ін.) й ідеї, науково-усвідомлені інтереси людей та їх спільнот;

– *системно-структурного*, який полягає у з'ясуванні компонентів і елементів, внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами даної системи, що дозволяє отримати уявлення про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи;

– *системно-функціонального*, який потребує виявлення функцій, для виконання яких створені й існують відповідні системи;

– *системно-цільового*, який означає необхідність наукового визначення цілей і завдань системи, їхніх взаємних зв'язків між собою;

– *системно-ресурсного*, який полягає в ретельному виявленні ресурсів, потрібних для функціонування системи, для вирішення системою тієї або іншої проблеми;

– *системно-інтеграційного*, який полягає у визначенні сукупності якісних властивостей системи, що забезпечують її цілісність і особливість;

– *системно-комунікаційного (системно-інформаційного)*, який означає необхідність виявлення зовнішніх зв'язків даної системи з іншими, тобто, її зв'язків з навколишнім середовищем;

– *системно-історичного (системно-генетичного)*, який дозволяє з'ясувати умови в часі, які вплинули на виникнення досліджуваної системи, пройдени нею етапи (від виникнення, становлення,

сучасного стану, подальшого функціонування, до можливих перспектив розвитку);

– *системно-синергетичного*, який дозволяє розглядати досліджувану систему як таку, що самоорганізується, особливо в її кризових, нестабільних станах;

– *системно-кібернетичного (системно-управлінського)*, який визначає принципи і методи керування внутрішньою і зовнішньою організацією системи;

– *системно-інституціонального*, що орієнтований на вивчення сталих форм організації й регулювання існуючої системи соціальних інститутів і нормативів, в якій кожний соціальний інститут входить у певну соціальну структуру, зорганізується для виконання тих або інших цілей і функцій.

Важливо зазначити, що у процесі наукового обґрунтування і подальшої розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста як об'єкту міждисциплінарного пізнання, вище означені практичні аспекти системного підходу допоможуть нам чітко визначити складові елементи (компоненти) моделі системи та виокремити соціально-педагогічні засоби розв'язання проблеми превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, що є одним із важливих завдань подальшого дослідження.

Отже, аналіз різноманітних системних концепцій щодо пояснення явищ і процесів реального світу показав, що на сьогоднішній день існує безліч системних теорій, але будь-які спроби сформулювати єдину системну концепцію, що була б беззастережно визнана у всьому науковому світі, так і не увінчалися успіхом. Потрібно констатувати, що загалом у науковій теорії систем існує полісемія щодо тлумачення дефініції «система». Сучасне наукове співтовариство використовує поняття «система» для характеристики складного, але в той же час єдиного об'єкта, про який неможливо дати уявлення відразу, наприклад, зобразивши в графіку або представивши у вигляді математичного виразу (рівняння, формули, тощо).

У самому загальному виді під системою (від грец. Σύστημα – ціле, складене з частин; з'єднання) розуміють множину елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність [7, с. 610]; це відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів та їх відношень у вирішенні завдання дослідження, процесі пізнання [17].

З точки зору філософії, «система – це ціле, що складається з пов'язаних між собою компонентів та має властивості, яких немає у жодного з цих компонентів» [19, с. 181]. За В. Сагатовським, система – це скінченна множина функціональних елементів і відношень між ними, виокрем-

лена з середовища відповідно до певної мети в межах визначеного часового інтервалу [18]. «...Це сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Якісні характеристики цих елементів становлять зміст системи, сукупність закономірних зв'язків між елементами – внутрішню форму, або структуру системи» [7, с. 583].

Розкриваючи сутність дефініції «система», варто зазначити, що аналіз наукових джерел в галузі системології дозволяє виділити два основні підходи до формулювання поняття «система»: 1) виокремлення її цілісності як істотної ознаки будь-якої системи; 2) розуміння системи як множини елементів разом з відносинами між ними.

В. Якунін [20], розглядаючи систему через призму процесу управління, вважає другий підхід неспроможним у зв'язку з принциповою відмінністю множини від системи, адже при формуванні множини вихідними є елементи, а для системи генетично первинним є ознака цілісності. Крім того, елементи для системи заздалегідь не задаються, вони вибираються самим дослідником, а кожен об'єкт допускає можливість різних його перетинів відповідно до визначених критеріїв. Інваріантним у обох підходах є ідея взаємодії й інтеграції в ціле безлічі частин та елементів [21, с. 123].

Як показує аналіз наукових джерел із системології, природа складових елементів і характер структури системи найрізноманітніші. Системи можуть утворювати окремі тіла, явища, процеси, що вступають між собою у взаємодію, обмінюються енергією або речовиною, виконують спільну функцію тощо; окремі думки, наукові положення, абстрактні об'єкти, між якими встановлені співвідношення взаємозалежності, підпорядкування, послідовності.

Для об'єктів, які характеризуються як система, найважливішими рисами є внутрішня розчленованість та функціональна цілісність. За природою елементів та характером структури виділяють різні види систем. Найпоширенішим є поділ систем на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні (абстрактні), що є виразом людської свідомості, мислення та психіки [7, с. 583].

Матеріальні поділяються на системи неорганічної природи (фізичні, геологічні, хімічні) і живі системи (найпростіші біологічні системи, організми, популяції, види, екосистеми); особливий клас матеріальних живих систем – соціальні (від найпростіших соціальних об'єднань до соціально-економічної структури суспільства). Абстрактні системи – це поняття, гіпотези, теорії, наукові знання про системи, лінгвістичні (мовні), формалізовані, логічні системи [12, с. 1215], які є продуктом людського мислення.

За кількістю елементів розрізняють прості та складні системи, за характером зв'язку – динамічні

та стохастичні (ймовірнісні). Виділяють також статичні і динамічні системи. Для статичної системи її стан з часом залишається постійним. Динамічна ж система змінює свій стан у часі. Якщо знання значень змінних системи в даний момент часу дозволяє встановити стан системи в будь-який наступний або попередній моменти часу, то така система є детермінованою (тобто системою, процеси в якій взаємопов'язані так, що можна відслідкувати ланцюг причин і наслідків) [7; 12; 22; 23].

Розглядаючи систему як об'єкт пізнання та розкриваючи специфіку живих *соціальних систем*, можемо зазначити, що засновниками теорії соціальних систем вважаються Ніклас Луманн та Талкотт Парсонс. За Н. Луманном соціальні системи визначаються процесами комунікації [24, с. 175], за Т. Парсонсом – «...визначальними є дії. Мінімальною вимогою для існування соціальної системи є інтеракція (взаємодія) принаймні двох персональних систем...» [25, с. 463]. Соціальна система, згідно Т. Парсонса [25, с. 418], повинна відповідати певним вимогам, а саме: бути пристосована до середовища (адаптація); у неї повинні бути поставлені цілі (досяжність цілей); всі її елементи повинні бути скоординовані (інтеграція); цінності в ній повинні зберігатися (підтримання разка).

Розвиваючи ідею Т. Парсонса, О. Тихомирова зазначає, що «соціальна система – це цілісне утворення, основними елементами якого є люди, об'єднані стійкими зв'язками і відносинами» [27]. Соціальна система – це впорядкованість у певному відношенні взаємодіючих індивідів, речей, процесів, що утворюють інтеграційні якості, не властиві компонентам, які її складають [26, с. 190].

Соціальна система – це складно-організоване цілісне утворення, впорядковане і пов'язане з сукупністю взаємо-детермінованих зв'язків між його елементами. Можна виділити ряд особливостей, які притаманні соціальній системі [28, с. 128]:

- 1) цілісність, відносна завершеність об'єкта і його відносна єдність;
- 2) наявність внутрішніх зв'язків;
- 3) наявність зовнішніх зв'язків з іншими об'єктами та системами;
- 4) має свою структуру, внутрішню будову;
- 5) соціальна система як об'єкт є відносно автономною;
- 6) самоорганізована і саморегульована система;
- 7) виконує численні функції;
- 8) соціальна система скерована на досягнення певного результату. Ці характеристики є для нас важливими у процесі розкриття суті і розробки системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, яку ми відносимо до соціальних систем.

Досліджуючи специфіку утворення й функціонування соціальних систем, В. Лазарев [30] зазна-

чає, що характерними особливостями соціальних систем є їх *органічність та цілеспрямованість*. Органічна система – «це ціле, що саморозвивається, яке у процесі свого розвитку проходить послідовні етапи ускладнення і диференціації. У цьому полягають специфічні особливості органічних систем, які відрізняють їх від неорганічних» [29, с. 180].

«Цілеспрямованими називаються системи, поведінка яких детермінується перш за все не зовнішніми причинами, а внутрішніми, тобто підкоряється детермінації, що іде від образу «бажаного майбутнього» – мети» [30, с. 44]. Загалом система, як цілісність, складається з окремих складних взаємопов'язаних елементів (підсистем), що взаємодоповнюють і впливають один на одного та підпорядковані конкретній меті, яка за змістом відображає функціональне призначення системи.

Слід визнати, що останнім часом дослідників системної теорії все сильніше захоплює різноманіття процесів, за допомогою яких вся система самостійно адаптується до постійно мінливого середовища. Еволюційні ідеї та методи системного пізнання живих систем поступово призвели до розуміння того, що організми (біологічні, соціальні, тощо) це не що інше, як *адаптивні та самоорганізовані системи*, процеси в яких децентралізовані, остаточно не визначені і мають властивості постійно змінюватися.

Якщо ж взяти до уваги окремі автономні компоненти, то ми можемо спостерігати складну адаптивну поведінку такого роду систем. І навпаки, моделі, управління в яких повністю підпорядковане певному окремому блоку, були однозначно визнані такими, що недостатньо відображають дійсність для реальних систем [31, с. 152]. Це твердження є важливим для нашого дослідження, адже у постійно мінливих умовах соціальної реальності, воно дозволяє розглядати систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства як єдиний живий соціальний організм (об'єкт дослідження), створений зі складних елементів (підсистем), здатних до адаптації (процесу пристосування системи до зовнішнього середовища, внаслідок якого підвищується ефективність її функціонування та можуть змінюватись структура і характеристика системи) та самоорганізації (особливо коли мова йде про суб'єкт-об'єктний компонент системи, управління і взаємодію) у процесі досягнення мети.

В основі превентивної діяльності територіальної громади міста лежить процес взаємодії суб'єктів і об'єктів громади (окремі особистості, ініціативні групи, соціальні інститути, організації тощо), від якості цілеспрямованої комунікації і взаємодії між якими залежить ефективність превентивної діяльності спрямованої на створення

соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей і молоді, та кінцевий результат превенції соціального сирітства – локалізація явища соціального сирітства і зменшення чисельності сімей, дітей та молоді групи ризику по соціальному сирітству.

Використовуючи системний підхід у дослідженні соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства та розглядаючи її як соціальну систему, маємо зазначити, що така система, за своєю структурою, охоплює декілька рівнів функціональних зв'язків, що виникають між складовими компонентами системи: *вертикальні (ієрархізовані) зв'язки*, які можна відстежити на макрорівні – рівень держави (державна соціальна політика захисту сімей, дітей, молоді); мезорівні – регіональний рівень (рівень місцевої влади, об'єднаних територіальних громад, громад міст тощо (рівень реалізації політики соціального захисту сімей, дітей, молоді і соціальної (соціально-педагогічної) роботи з ними на місцях)); мікрорівні – рівень окремих сімей, соціальних мікрогруп, сусідських громад, особистостей (активізація їх ресурсів для допомоги і самопомоги), а також *горизонтальні зв'язки*, які утворюються між складовими компонентами системи у площині певного рівня та відображають відносини і функціональні зв'язки, що утворилися між компонентами системи.

Розглядаючи систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства з точки зору організації превентивних дій та управління цим процесом, її можна уявити як *складне ціле*, що включає «...сукупність елементів, які забезпечують організацію, координацію й керівництво дій, спрямованих на нормальне функціонування та досягнення поставлених цілей системи» [14, с. 222], а саме – локалізацію соціально-педагогічними засобами можливих причин виникнення явища соціального сирітства та недопущення дитячої бездоглядності і безпритульності.

Сутність поняття «система» найкраще конкретизується у процесі розгляду її властивостей, а тому, розкриваючи сутність системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, надамо характеристики *основним ознакам (властивостям) досліджуваної системи*.

1. Ознаки пов'язані зі структурою [1; 14; 19; 26; 32; 33; 34; 35]:

1. *Цілісність та структурність системи*. Ці ознаки дозволяють розглядати систему соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста як єдине ціле, *інтегровану сукупність впорядкованих елементів*, що характеризується не механічною сумою елементів (як окремих систем (підсистем)), а їх функціональною єдністю,

коли зміна одного елементу веде до зміни інших і системи в цілому.

Між елементами існують *суттєві зв'язки* чи властивості..., які ...визначають *інтегровані властивості системи* (тобто такі властивості, якими не володіє жоден з окремо взятих елементів, що утворюють систему, але свідчать про приналежність до неї і вони не зводяться тільки до властивостей її елементів) ...відокремлюючи її від простої сукупності (конгломерату) і виділяючи її з навколишнього середовища у вигляді цілого об'єкта, що має чітко виражені властивості. У нашому випадку інтегрованими властивостями системи виступає превентивність, спрямованість системи на попередження соціального сирітства.

Структура характеризує *організованість системи*, стійку упорядкованість її елементів і зв'язків, що ...приводить до зменшення безладу, зменшення кількості можливих хаотичних станів системи. Структурні зв'язки є відносно незалежними від елементів (підсистем) і можуть виступати як інваріант при переході від однієї системи до іншої, переносячи закономірності, виявлені й відбиті у структурі однієї з них, на інші.

Структурну впорядкованість елементів (підсистем) соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства та виникаючих між ними вертикальних і горизонтальних зв'язків можна простежити як на макрорівні (державному), на мезорівні (регіональному, на рівні територіальної громади), так і на мікрорівні (сім'я, мікрогрупи: сусіди, друзі, окремі особистості тощо), при цьому на кожному з них структура системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є подібною і складається зі складних елементів (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, технології, форми, методи, засоби, ресурси, умови, результат тощо), однакових за своїм функціональним призначенням.

Слід згадати і взаємовплив, взаємозв'язок, взаємозалежність елементів системи між собою. Так, цільовому компоненту системи (мета і завдання) підпорядковані всі інші компоненти системи: суб'єкти, об'єкти, зміст, форми, методи, технології, засоби, ресурси, умови, результат тощо; суб'єкт-об'єктному компоненту підпорядковуються середовищний, ресурсний, змістовий, технологічний (адже саме вони (суб'єкти й об'єкти) в межах визначеної мети і завдань здійснюють цілеспрямовані дії, що спрямовані на результат превенції, а тому окреслюють зміст, утворюють середовище, акумулюють ресурси, визначають і реалізують технології та методи тощо); змістовому компоненту системи підпорядковано технологічний компонент тощо.

2. *Ієрархічність* характеризується упорядкованою підлеглистю елементів системи нижчого рівня елементам системи вищого рівня. При цьому ця

підпорядкованість визначається функціональним призначенням кожного з елементів системи по відношенню один до одного.

Способом регулювання багаторівневої ієрархії, забезпечення зв'язку між різними рівнями є управління. Наприклад, система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є підпорядкованою системою соціальної політики захисту сімей та дітей на регіональному рівні – мезорівні та є, по відношенню до першої, соціальною системою більш високого рівня.

У свою чергу система соціальної політики захисту сімей та дітей на регіональному рівні, є підсистемою системи державного соціального захисту сімей, дітей та молоді (макрорівень), що виступає по відношенню до двох попередніх систем як соціальна система більш високого рівня. Тобто досліджувана система влітається в ієрархічні зв'язки з іншими соціальними системами більш високого рівня.

3. *Еквіпотенційність*. Кожен компонент системи може розглядатися як система (підсистема) ширшої глобальної системи. Досліджувану систему можна розглядати як підсистему системи вищого рівня, і навпаки – підсистему можна розглядати як систему зі своїм складом компонентів та зв'язків між ними. Отже, система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста виступає підсистемою більш глобальної системи державної соціальної політики захисту сімей, дітей та молоді в Україні.

II. Ознаки пов'язані з цілями та функціями системи [1; 14; 19; 26; 32; 33; 34; 35]:

1. *Цілеспрямованість системи* розкривається через проектування цілі, на досягнення якої спрямовані всі функціональні елементи (підсистеми) досліджуваної системи (суб'єкти, об'єкти, зміст, форми, методи, технології, засоби, ресурси, умови, результат тощо), що являє собою ціле, яке утворюють інтегровані між собою структурні компоненти системи.

2. *Ефект синергії* – односпрямованість дій компонентів (єдність зусиль) посилює ефективність функціонування системи. Це сумарний ефект, який полягає у тому, що при взаємодії двох або більше факторів їхня дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їхньої суми.

3. *Емерджентність* (від англ. emergence – виникнення, поява нового), *неадитивність* – принципова неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей складових її компонентів; сукупне функціонування взаємозв'язаних компонентів системи породжує виникнення якісно нових функціональних властивостей системи, отже функціонування досліджуваної системи не може бути зведене до функціонування окремих її компонентів.

Цілі (функції) компонентів системи не завжди збігаються з цілями (функціями) системи. Ця властивість відображає ситуацію, за якої в результаті стратегічної взаємодії суб'єктів несподівано виникає загальний позитивний ефект, ... коли учасники експерименту своїми діями сприяють досягненню результату, який підвищує загальну ефективність; здатність колективу як цілого досягати набагато більших здобутків у роботі, ніж це може зробити така ж за чисельністю спільнота людей, які працюють незалежно один від одного та не об'єднані системою визначених відносин.

4. *Управління* як спосіб регулювання багаторівневої ієрархії, забезпечення зв'язку між різними рівнями системи. Принаймні на кожному рівні нашої системи передбачається взаємодія мінімум двох підсистем: керуючої і керованої.

5. *Мультиплікативність* – і позитивні, і негативні ефекти функціонування компонентів у системі мають властивість множення, а не додавання.

III. Ознаки, пов'язані з ресурсами та особливостями взаємодії із середовищем [1; 14; 19; 26; 32; 33; 34; 35]:

1. *Комунікативність*. Існування складної системи комунікацій із середовищем у вигляді ієрархії. Тобто наявність комунікативних якостей, які проявляються або у взаємодії із зовнішнім середовищем, або у взаємодії даної системи з суб- і суперсистемами, тобто з системами нижчого або вищого порядку.

2. *Взаємозв'язок і взаємозалежність*. Природа зв'язків між компонентами системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства різноманітна. Ними можуть виступати відносини, обмін діяльністю, інформаційний обмін, кадровий обмін тощо. Взаємозалежність системи і зовнішнього середовища.

3. *Адаптивність* – прагнення до стану стійкої рівноваги, яке передбачає адаптацію параметрів системи до мінливих параметрів зовнішнього середовища, унаслідок яких підвищується ефективність її функціонування. Ці процеси можуть супроводжуватися зміною структури та характеристик системи. Проте «нестійкість» не у всіх випадках є дисфункціональною для системи, вона може виступати і як умова динамічного розвитку.

4. *Рівновага* – це здатність системи за відсутності зовнішніх впливів, що збурюють (чи при постійних впливах), зберігати свою поведінку як завгодно довго.

5. *Стійкість стану системи*, під якою розуміють ситуацію, коли малим змінам зовнішніх впливів відповідають малі зміни вихідних параметрів системи чи її властивостей.

6. *Динамізм (поняття розвитку)*, як і поняття рівноваги та стійкості, характеризує зміну стану системи в часі. Вирізняють еволюційний та стрибкоподібний (революційний) розвиток. У першому

випадку характеристики з часом змінюються повільно, структура системи залишається незмінною. У другому – спостерігаються різкі стрибкоподібні зміни окремих параметрів системи, можуть змінюватися її будова й характер зв'язків між компонентами. Динамічній системі властиві процеси виникнення, становлення, розвитку, зміни та припинення існування.

7. *Історичність*, тобто наявність зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього в системі та її компонентах, що впливає на ефективність результату.

Беручи до уваги дві останні ознаки системи, динамізм та історичність, та враховуючи їх зміст, доцільно перейти до рішення наступного завдання даного дослідження – визначення *загальної концепції соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста*, що є важливим етапом наукового обґрунтування досліджуваної системи та подальшого проектування її динамічної моделі (від опису її становлення, експериментального розвитку – до рекомендацій щодо впровадження і вдосконалення).

За основу подальшого дослідження системної організації соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства будуть покладені наступні *концептуальні положення*, що поєднують весь попередній і наступний теоретичний та емпіричний матеріал роботи:

Перше концептуальне положення полягає в тому, що актуальність і необхідність системно-комплексної організації превентивної діяльності щодо соціального сирітства в Україні виходять з неодмінності подолання основних суперечностей між: 1) об'єктивною потребою суспільства в ефективно діючій системі превентивних дій щодо явища соціального сирітства на місцевому рівні, рівні територіальних громад, та відсутністю цілісної теорії їх організації, відповідного технологічного й нормативно-правового забезпечення; 2) декларуванням державою провідної ролі місцевого самоврядування у вирішенні соціальних проблем сім'ї, дітей та молоді, в контексті реформи децентралізації влади, й безініціативністю (інертністю) місцевої влади в питаннях залучення членів громади до активної участі у процесах визначення та вирішення проблем сім'ї, дітей та молоді місцевої громади; 3) наявністю значних соціальних (соціально-педагогічних) ресурсів і можливостей державних та недержавних інституцій у превентивно-профілактичній роботі щодо попередження і подолання явища соціального сирітства й недостатнім використанням цих ресурсів у реальній практиці, що зумовлено відсутністю обґрунтованих механізмів взаємодії означених інституцій та не розробленістю змісту, напрямів і форм їх співпраці у межах міських територіальних громад; 4) соціальним замовленням і потребою у професійних

кадрах, озброєних знаннями й технологіями соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста та відсутністю теоретико-методологічного обґрунтування й методичного, практико-орієнтованого забезпечення системної підготовки фахівців до превентивної діяльності.

Наступне концептуальне положення полягає в тому, що, проведення превентивних заходів здійснюється задовго до появи ситуації небезпеки виникнення соціального сирітства. Адже автор виходить із позиції, що *соціальна превенція* – це комплекс випереджальних заходів соціально-економічного, правового, соціокультурного, медичного і психолого-педагогічного характеру, спрямованих на створення ресурсного середовища, що здійснюють державні та громадські інституції задля попередження виникнення соціальних проблем.

Соціальна профілактика – це наступний, після превенції, етап спеціальних заходів держави і суспільства щодо вирішення існуючих вже соціальних проблем, їх локалізації та недопущення повторного виникнення. І тому *превенцію соціального сирітства в умовах територіальної громади міста* автор розглядає як систему комплексних заходів суб'єктів територіальної громади (індивідуальних (окремі активні жителі) і колективних (державні соціальні інституції, недержавні некомерційні громадські організації, сім'ї, сусідські групи та інші мікроструктури)), спрямованих на випередження розвитку ситуації сімейного неблагополуччя та виявлення і локалізацію причин, провокуючих складні життєві обставини сім'ї й ризик виникнення явища соціального сирітства, їх подолання на рівні перших криз шляхом активізації ресурсів самої сім'ї та громади з метою недопущення ситуації відмови від дитини або її бездоглядності чи безпритульності. При цьому суб'єктами превенції соціального сирітства виступають не лише державні органи і заклади, та недержавні організації, а всі соціальні інститути українського суспільства.

Третє концептуальне положення полягає у тому, що, ми розглядаємо *соціально-педагогічну роботу з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста* як системне утворення, вид превентивної діяльності суб'єктів територіальної громади, спрямованої на *створення соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини* (окремої особистості групи ризику по соціальному сирітству) в межах міської територіальної громади через організацію освітніх (просвітницьких), виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, соціально-побутових, інших умов та шляхом активізації взаємодії суб'єктів громади, і залучення до цього процесу, з одного боку, ресурсів громадських і державних інституцій, а з іншого – внутрішніх ресурсів самої сім'ї та особистості. Важливо також

зазначити, що об'єктами превенції виступають всі сім'ї з дітьми та молодь, а не лише тільки ті, що знаходяться у соціально небезпечному становищі (у складних життєвих обставинах). Сім'я послідовно виступає об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства.

Четверте концептуальне положення полягає у тому, що метою, процесом і результатом соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства є процес *створення соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини* у територіальній громаді міста, яке сприяє попередженню розвитку ситуації сімейного неблагополуччя, запобігає причинам, провокуючим ризик виникнення явища соціального сирітства на основі інтеграції ресурсів суб'єктів громади і держави, сім'ї та особистості.

П'яте концептуальне положення стосується системної організації превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, що передбачає використання системного підходу, основним змістом якого є розгляд соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства як системи (цілого), що складається з інтегрованої множини елементів (підсистем) в сукупності ієрархічних і однотипних відношень і зв'язків між ними, яка, з одного боку є відокремленою від середовища, а з іншого – взаємодіє з ним, як ціле.

О станне концептуальне положення полягає у тому, що основними ознаками (властивостями) системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста повинні стати: цілісність та структурність, ієрархічність, еквіпотенційність, цілеспрямованість, ефект синергії, емерджентність (неадитивність), управління, мультиплікативність, комунікативність, взаємозв'язок і взаємозалежність, адаптивність, рівновага, стійкість, динамізм (поняття розвитку), історичність.

Висновки. Підсумовуючи аналіз концепцій системної теорії щодо розуміння поняття «система» у контексті даного дослідження, можемо зробити висновок, що система соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста відноситься до відкритих, складних, матеріальних, живих, органічних детермінованих і цілеспрямованих соціальних систем, що являють собою певну цілісність, яка складається з сукупності різноманітних за своєю природою і призначенням складних елементів (підсистем: суб'єкти, об'єкти, мета, завдання, зміст, форми, методи, технології, засоби, ресурси, умови, результат тощо) та виникаючих між ними функціональних зв'язків, підпорядкованих конкретній меті.

Сформульовані концептуальні положення є методологічним прийомом і основою для подальшого обґрунтування та розробки соціально-педа-

гогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста як системи на основі використання методу проектування, що відповідає наступному завданню дослідження – моделювання системи соціально-педагогічної роботи з превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, яке стане предметом нашого подальшого наукового пошуку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Сорока К.О. Основи теорії систем і системного аналізу. Навч. посібник. Хмельницький : ХНАМГ, 2004. 291 с.
2. Загальна теорія систем. Геологическая энциклопедия. URL: <http://www.sinocidal.com/index.php> (дата звернення: 16.12.2012)
3. Урманцев Ю.А. Тектология и общая теория систем. *Вопросы философии*. 1995. № 8. С. 14–23.
4. Богданов А.А. Тектология: Всеобщая организационная наука. В 2-х книгах. Кн. 2. / редкол. Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. Москва : «Экономика», 1989. 488 с.
5. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – критический обзор. Исследования по общей теории систем: Сборник переводов / общ. ред. и вст. ст. В.Н. Садовского и Э.Г. Юдина. М. : Прогресс, 1969. С. 23–82. URL: http://grachev62.narod.ru/bertalanffy/bertalanffy_1.html (дата звернення: 16.12.2012).
6. Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. М. : Знание, 1969. 48 с.
7. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання / В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори); І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с.
8. Енциклопедія кібернетики / ред. В.М. Глушков. К. : Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1973. Т. 1. 255 с.
9. Закон У.Р. Ешбі. Економічний енциклопедичний словник / авт. кол. Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І. В 2-х тт. Львів: Світ, 2002. Т. 1. А.Н. 616 с. URL: <https://subject.com.ua/economic/slovnik/2264.html> (дата звернення: 18.12.2012).
10. Панченко В.М. Теория систем. Методологические основы. М.: МИРЭА, 1999. 96 с.
11. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. М. : Мысль, 1978. 272 с.
12. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. М. : Сов. энциклопедия, 1985. 1600 с.
13. Афанасьев В.Г. О целостных системах. *Вопросы философии*. 1980. № 6. С. 62–78.
14. Караман О.Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 481 с.
15. Бублик Б.Н., Кириченко Н.Ф. Основы теории управления. К. : Вища школа, 1975. 328 с.
16. Волкова В.Н., Денисов А.А. Теория систем: учеб. пособ. М. : Высшая школа, 2006. 511 с.
17. Черняк Ю.И. Анализ и синтез систем в экономике. М. : Экономика, 1970. 191 с. URL:

http://systems-analysis.ru/assets/systems_analysis_chernyuk.pdf (дата звернення: 18.12.2014).

18. Сагатовский В.Н. Основы систематизации всеобщих философских категорий. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1973. 678 с.

19. Афанасьев В.Г. Социальная информация и управление обществом. М. : Политиздат, 1975. 408 с.

20. Якунин В.А. Обучение как процесс управления: Психологические аспекты. Л., 1988. 187 с.

21. Искандрова Р.Р. Проектирование и реализация организационно-педагогической системы ресоциализации беспризорных детей: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01. Казань, 2011. 284 с.

22. Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Системный подход в современной науке. *Проблемы методологии системных исследований*. М. : Мысль, 1970. С. 7–48.

23. Философский словарь / ред. И.Т. Фролов. М. : Политиздат, 1987. 590 с.

24. Луманн Н. Социальные системы. Очерк общей теории. Пер. с нем. И.Д. Газиева; под ред. Н.А. Головина. СПб. : Наука, 2007. 648 с.

25. Parsons T. The social system. Glencoe, Illinois: The Free Press, 1951. 575 p. URL:<http://home.ku.edu.tr/~mbaker/cshs503/talcottparsonssocialsystem.pdf> (дата звернення: 18.02.2016).

26. Институциональное взаимодействие в профилактике детской безнадзорности: монография. / В.Г. Баженов [и др.]; под науч. ред. М.А. Мазниченко. Сочи : РИО СГУТиКД, 2009. 352 с.

27. Тихомирова О.Г. Организационная культура: формирование, развитие и оценка. 2008. URL: <http://scicenter.online/osnovy-menedjmenta-scicenter/sotsialnaya-sistema-28154.html> (дата звернення: 18.02.2016).

28. Герасимчук А.А., Палеха Ю.І., Шиян О.М. Соціологія: навчальний посібник. Київ : Вид-во Європейського університету, 2004. 246 с. URL: . <http://politics.ellib.org.ua/pages-11090.html>

29. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. М. : Эдиториал, 1997. 444 с.

30. Лазарев В.С. Системное развитие школы. М. : Пед. общ-во, 2002. 304 с.

31. Люлин П.Б. Эволюция науки о системах. *Фундаментальные исследования*. 2014. № 5–10. С. 151-156; URL: <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=33804> (дата обращения: 14.12.2016).

32. Шарапов О.Д., Терехов Л.Л., Сіднев С.П. Системний аналіз. К. : Вища школа, 1993. 303 с.

33. Дудник І.М. Вступ до загальної теорії систем. К. : Кондор, 2009. 205 с.

34. Старіш О.Г. Системологія: підруч. К. : Центр навч. літ., 2005. 232 с.

35. Педагогічні технології в сучасних наукових дослідженнях: досвід та інновації: монографія / за ред. С.Я. Харченка; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 372 с.